

Universiteit
Leiden
The Netherlands

The architecture of the four-īwān building tradition as a representation of paradise and dynastic power aspirations

Paskaleva, E.G.

Citation

Paskaleva, E. G. (2010, September 22). *The architecture of the four-īwān building tradition as a representation of paradise and dynastic power aspirations*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15971>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15971>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting

Het vier-*īwān* schema, waarin de vier kardinale punten worden aangegeven door majestueuze portalen die een binnenplaats omgeven, is herleid tot de Parthische paleizen van Hatra en Assūr uit de tweede eeuw n.Chr. en wordt geassocieerd met de Sassanidische periode (224-637 n.Chr.). Oorspronkelijk werd het schema gebruikt voor paleizen als uitbeelding van koninklijke en goddelijke macht. Door de opkomst van de Islam werd vanaf de tiende eeuw het vier-*īwān* schema algemeen aangewend voor religieuze gebouwencomplexen zoals moskeeën met open binnenplaatsen, madrasa's, mausolea met centrale koepels, tombes en soefistische *khānaqāhs*.

Aanvankelijk was de *īwān* een poort of boog die toegang bood tot een heiligdom, die al werd aangetroffen in de eerste vuurtempels uit de vijfde eeuw v.Chr. Later ontwikkelde hij zich tot gewijde doorgang naar een heilige plek. Het was een doorgang via welke men de grens tussen het wereldlijke (de stedenbouwkundige structuur) en het sacrale (het heilige gebouw) overstak. Hoewel de religieuze werkelijkheid van de *īwān* van een vier-*īwān* moskee heel anders is dan die van een zoroastriestische vuurtempel, is de werkelijkheid van de heilige poort die de mens van zijn wereldlijke domein overbrengt naar het goddelijke domein bewaard gebleven. Zoals bij andere godsdiensten is de religieuze essentie van de islam bij uitstek te vinden in het snijpunt van deze twee domeinen, zodat de *īwān* het meest geschikte architectonische element is om de sacrale ruimte van de moskee te bepalen en duidelijk af te bakenen van de wereldlijke omgeving van de hectische buitenwereld.

De huidige architectuurtheorie analyseert het bestaan van vier-*īwān* gebouwencomplexen meestal binnen het regionale historische perspectief. Dit leidt tot een verkeerde interpretatie van het architectonische schema, dat wordt herleid tot de plaatselijke symboliek van het architectonische erfgoed, en uitsluitend met de islam in verband wordt gebracht. De bouwtraditie van de vier *īwāns* is na de tweede eeuw n.Chr. vrijwel onveranderd gebleven. Het schema werd algemeen gebruikt voor paleizen, moskeeën met open binnenplaatsen, madrasa's, karavanserais, tombes met centrale koepels en *khānaqāhs*, maar tot nu toe zijn er geen pogingen ondernomen om deze brede toepassing te verklaren. Hoewel het esthetische aspect niet cruciaal is voor de betekenis van het vier-*īwān* schema, is de esthetiek onderdeel van de heersende wetenschappelijke architectonische analyses van O' Kane, Golombek en Wilber, Pugachenkova, Ettinghausen, Grabar en Jenkins-Madina.

Godard verklaart de alomtegenwoordige toepassing van het vier-*īwān* schema als middel om de Iranese nationale identiteit uit te drukken en schrijft de oorsprong van de vier *īwāns* toe aan de woonhuizen van Khurasan. Deze stelling, die voorheen door Van Berchem en Herzfeld werd verdedigd, is onhoudbaar wanneer hij wordt toegepast op heilige bouwwerken zoals moskeeën

en madrasa's. Voorts weerspiegelt hij niet de diepgaande religieuze en sociale veranderingen die leidden tot de keuze voor het vier-*īwān* schema als meest gebruikelijke bouwplan van de heersende dynastieën van Centraal-Azië tot aan de 19de eeuw.

Hoewel de kosmologische aspecten van gebouwen met vier *īwāns* werden geanalyseerd door Hillenbrand, Vogt-Göknil, Ardelan en Bakhtiar, zijn ze nooit in detail bestudeerd. De relatie tussen de soefi-traditie en het vier-*īwān* schema is bovendien nooit beschouwd als een mogelijke verklaring voor de wijdverbreide toepassing van de vier-*īwān* *khānaqāhs*, dwz. als uitbeelding van een soefistische werkelijkheid.

Een plausibele verklaring die meer licht werpt op het veronderstelde gebrek aan ontwikkeling binnen de vier-*īwān* bouwtraditie is het feit dat het vier-*īwān* schema alleen werd aangewend voor gebouwen als representatie, die in opdracht van soevereine vorsten en plaatselijke heersers werden gebouwd. Het vier-*īwān* schema was een uitdrukking van macht, herontdekt door een latere heerser die zijn macht trachtte te verbinden met een vroegere, onbetwiste leider. Aangezien de Tīmūrīden goede betrekkingen onderhielden met de soefi-gemeenschap, waren de vier-*īwān* gebouwencomplexen een aanvaardbare symbolische bouwvorm voor zowel de soefi-orde als de oelema. Het vier-*īwān* schema is namelijk een architectonische weergave van de kosmologieën van zowel het soefisme als de orthodoxe islam.

De methodologische benadering in dit proefschrift is gebaseerd op Mekking's theorie over architectuur als representatie. Verdere parallellen worden getrokken met bestaande architectonische theorieën met betrekking tot het gebruik van kosmologische schema's en feitelijkheden die aan de orde zijn gesteld door Snodgrass, Koch, Ardelan en Bakhtiar en Petruccioli.

Dit proefschrift analyseert hoe architectuur een sacrale werkelijkheid weergeeft. Het is meer een architectonische dan historische studie en is slechts deels op historische gegevens gebaseerd. De aandacht ligt voornamelijk op de architectuur van de Tīmūrīden als instrument om extreme en universele macht te legitimeren. Het vier-*īwān* schema wordt bestudeerd als een dynastiek architectonisch middel om het middelpunt van de wereld aan te geven, van waaruit de macht zich langs de kardinale punten naar alle delen van de macrokosmos verspreidt. Om deze benadering te illustreren zijn voorbeelden van Tīmūrīdische moskeeën, madrasa's en tombes gebruikt. Het concept van een herschepping van het paradijs op aarde is verder ontwikkeld in overeenstemming met dynastieke oppermacht en de rol van de vorst als wereldheerser. Om dit voorbeeld te illustreren worden het architectonische erfgoed van Tīmūr (1336-1405), zijn zoon Shāh Rukh Mīrzā (1377-1447) en kleinzoon Mīrzā Muhammad Tāregh bin Shāh Rukh (Ulugh Beg) (1393-1449) besproken. Hun bouwactiviteiten worden geanalyseerd volgens deze triade: de

grootvader (koning van de wereld, ofwel Tīmūr), vrome zoon (ofwel Shāh Rukh) en kleinzoon (die de iconografie en ambities van zijn grootvader had en zich opwierp als koning van de wereld, ofwel Ulugh Beg). Geografisch is de aandacht gericht op Transoxanië (hedendaags Oezbekistan) en deels op Khurasan (hedendaags Afghanistan).

Dit is de eerste keer dat het vier-*t̄wān* schema wordt bestudeerd als zijnde een hiërofanische en architectonische palimpsest. Deze benadering biedt de mogelijkheid tot een vergelijkende analyse van boeddhistische en hindoeïstische vierassige monumenten, inclusief actuele theorieën die het vier-*t̄wān* schema slechts als puur islamitisch fenomeen beschouwen. De eerste hoofdconclusie van het proefschrift is dat de oorsprong en de essentie van het vier-*t̄wān* schema niet islamitisch zijn

Het concept van de hiërofanie is gebruikt om onderscheid aan te brengen tussen elementen van een sacrale orde (de ideale wereld zoals geschapen door de primordiale God) en voorwerpen van wereldlijke ervaring (de menselijke perceptie van de werkelijke wereld). Daarnaast is de hiërofanie een middel om een ‘gevoel van kosmische harmonie’, zoals Coupe het formuleert, te bewerkstelligen. Deze kosmische harmonie staat tegenover de ervaring van wereldlijke tijd volgens Eliade, waardoor er tussen het sacrale en het wereldlijke een dichotomische interrelatie bestaat. Hiërofanie is dus een middel om de sacrale orde binnen een wereldlijke werkelijkheid te ervaren. Via de hiërofanie overstijgt de mens tijd en ruimte en wordt overgebracht in de *illo tempore*, de mythische tijd waarin de wereld werd geschapen. In zekere zin is de hiërofanie zelf een microkosmische *Axis Mundi*, een sacraal kanaal dat de mens toegang biedt tot het domein van Gods schepping. De visuele weergave van de hiërofanie is een mimetisch proces dat een bepaald aspect van God (manifestatie van het heilige) of een element van Gods schepping (heilige rivieren en bergen, de kosmische oceaan, enzovoort) aanduidt. Het proces van hiërofanische visualisering kan worden beschouwd als een poging om op aarde Gods schepping te herscheppen met wereldlijke middelen in een wereldlijke omgeving. Zodra de gevisualiseerde hiërofanie door de mens wordt waargenomen, verkrijgt hij de status van sacrale entiteit en krijgt de voorheen wereldlijke omgeving ook gewijde eigenschappen toebedeeld.

De basishiërofanie van de vier elementen gecombineerd met een centraal element is overal ter wereld in alle mythologieën en religies terug te vinden. De opmerkelijkste representaties zijn gerelateerd aan de vier kardinale punten: het Kosmische Kruis en het kosmische middelpunt: de *Axis Mundi*. De hiërofanie van de vier heeft een antropomorfe oorsprong die verklaarbaar is uit de symmetrie van het menselijk lichaam en zijn positie en oriëntatie ten opzichte van de horizon. Daarnaast verwijst het getal vier naar de symmetrie van het menselijk lichaam, met een vierzijdige verdeling van de horizon: een voor- en achterkant, een linker- en rechterzijde. Het kan een poging zijn om de ‘onbekende’ wereld te beschrijven op een manier die dichter bij de mens

staat, om de primordiale wereld te begrijpen en greep te krijgen op de angsten en rampen die natuurkrachten met zich meebrengen. De hiërofanie van de vier kan daarnaast worden geïnterpreteerd aan de hand van antropomorfe tradities met een lange cyclus en het thema van de *Axis Mundi* en het Kosmische Kruis met een kortere cyclus, dat door Mekking werd ontwikkeld om de bebouwde omgeving te analyseren.

In het mythologische gedachtegoed is de hiërofanie van de vier te vinden in de representaties van de vier winden, de vier seizoenen, de vier elementen, de vier temperamenten van het menselijk lichaam, de vier wereldregenten, vier reuzen die de wereld torsten, enzovoort. In het polytheïstische gedachtegoed ontwikkelde de hiërofanie van de vier zich tot de representatie van de vier belangrijkste godheden plus een almachtige centrale godheid, de vier kasten, de vier Veda's, enzovoort.

Bij de opkomst van monotheïstische geloven ontwikkelde de hiërofanie van de vier zich verder als representatie van de vier evangelisten (christendom), de vier pilaren (engelen) die de Troon Gods vasthouden (islam), enzovoort. In het Oude Testament en in de Koran zijn er de vier rivieren van het paradijs die uit één bron afkomstig zijn (Genesis 2:10 en Soera 47:15), de vier 'animalia' en de vier belangrijkste profeten. In het Nieuwe Testament zijn er de vier evangelisten en de vier evangeliën die over de wereld worden verspreid, de vier mysteriën van Christus, de vier kardinale deugden en het visioen van het Wezen op de Troon te midden van de vier levende wezens (Openbaringen 4).

In het mystieke geloof dat het monotheïstische gedachtegoed begeleidde, zoals het manicheïsme (christendom) en soefisme (islam), bleef de hiërofanie van de vier voortbestaan en werd er extra beeldspraak aan toegevoegd, zoals *De universele boom en de vier vogels* die Ibn 'Arabī in een verhandeling bespreekt. In de soefistische kosmologie heeft de versterking van de vier richtingen kosmische dimensies, en zijn de vier spirituele meesters (*awtād*, 'grenspalen' of 'zuilen') verbonden met het oosten, westen, noorden en zuiden. Ibn 'Arabī stelt dat God een zuil voor elke richting heeft bestemd en één centrale 'paal', *al-qutb*, die als kosmische as kan worden opgevat (hetgeen het equivalent is van de hiërofanie van de *Axis Mundi*, als representatie thema met een kortere cyclus).

Langs deze centrale as kunnen mensen transcenderen via de drie kosmische zones. Vanuit de onderwereld begint de onheilige zone (zoals tombes waarbij de sarcofaag onder de grond is geplaatst, bijvoorbeeld in de Ishrat Khaneh in Samarqand), waar men de horizontaliteit van de aardse wereld ervaart. Daarna volgt de eerste heilige zone, waar de aarde de hemel (dwz. het gebouw zelf, waarvan het middelpunt wordt aangegeven door de kruisende assen van de vier *īwāns*) ontmoet. De verticaliteit van de hemel wordt uitgedrukt door de tweede of hemelse heilige

zone (die geassocieerd kan worden met de koepel, die oprijst boven het snijpunt van de assen, zoals in de *khānaqāhs*). Akkach stelt dat de verticaliteit in soefistische leerstellingen (de representatie van de hiërofanie van de *Axis Mundi*) een uitdrukking van menselijke uniciteit is, terwijl de nadruk op de geografische richtingen (dwz. de representatie van het Kosmische Kruis volgens de terminologie die in dit proefschrift wordt gehanteerd) de veelomvattendheid van de menselijke realiteit uitdrukt.

Aangezien de hiërofanie van de vier oorspronkelijk was gerelateerd aan de ruimtelijke oriëntatie van de mens in de wereld, waren er ruimtelijke, geometrische representaties vereist. Deze werden toegepast in de bouw van vierledige steden (bv. *urbs dei*), paleizen, tempels (bv. boeddhistische stoepa's, hindoetempels, christelijke kruisvormige kerken en martyria, islamitische vier-*īwān* moskeeën, madrasa's en soefistische vier-*īwān khānaqāhs* met koepel, enzovoort), tombes en tuinen (bv. *čahār bahrs*). Al deze architectonische en landschappelijke locaties hadden strakke, rechthoekige begrenzingen met twee elkaar kruisende, orthogonale assen die de vier hoeken van de wereld aanduidden. De geometrische principes van de symmetrie werden overal toegepast om een weergave van de gebouwde omgeving te scheppen die zo veel mogelijk leek op Gods schepping van de wereld. De geometrische organisatie van ruimte (die aan God werd toegeschreven) staat tegenover de chaos van de wereldlijke, ongeorganiseerde ruimte (als tegenstelling tot Gods volmaaktheid). Orde scheppen in de chaos door middel van symmetrie wordt beschouwd als een ideale topografie, de enige die een complete weergave is van orde en die alleen onderworpen is aan Gods regels voor perfectie.

De architectuur van de vier-*īwān* gebouwencomplexen kan ook worden verklaard als representatie van de hiërofanie van het paradijs, dat is ontleend aan de hiërofanie van de vier (dwz. de vier rivieren van het paradijs die uit een centrale bron ontspringen). Het paradijs is rechtstreeks verbonden met het islamitische gebed en is ook de plaats waar de menselijke Mohammed Allah bereikt. Op gelijksoortige wijze kan een menselijke gelovige, die het echte paradijs nooit tijdens zijn of haar leven zal bereiken, Allah alleen in het gebed ontmoeten, in een omgeving die lijkt op het domein van Allah, bv. het paradijs. Het vier-*īwān* schema, gebaseerd op de vier rivieren van het paradijs, lijkt hierdoor de geschiktste gebedsplaats te zijn waarin direct contact met Allah mogelijk wordt geacht.

Ik onderbouw de stelling dat het vier-*īwān* schema, met de vier poorten (*īwāns*) die idealiter de vier kardinale punten weergeven, een visuele representatie is van de hiërofanie van de vier: het Kosmische Kruis en de hiërofanie van het kosmische centrum: de *Axis Mundi*. Zoals ik hierboven heb aangetoond is de hiërofanie van de vier erg complex en omvat hij uiteenlopende visuele representaties die zich in de loop der tijd als hiërofanische palimpsest hebben ontwikkeld, los van het mythologische en religieuze gedachtegoed. In hun heilige essentie verschillen de vier *īwāns*

weinig van bijvoorbeeld de vier zuilen die in de islam de Troon van God schragen. Om de analyse van het bestaan en de essentie van het vier-*īwān* schema te beperken tot islamitische iconografie en architectonische morfologie is dan ook een beperking die de hiërofanie van de vier ontdoet van zijn bredere en veel complexere betekenis.

De bouw van het vier-*īwān* complex kan worden beschouwd als een sacrale daad, die een herhaling is van Gods schepping van de wereld. Het verticale aspect van de hiërofanie van de *Axis Mundi* valt samen met het geometrische middelpunt van het gebouwencomplex en brengt een representatie van kosmogenezis voort: het centrale punt van al het geschapene (als statische dimensie). De orthogonale assen die vanuit het middelpunt als Kosmisch Kruis uitwaaien zijn een weergave van de geschapen wereld in zijn totaliteit en kunnen worden geduid als kosmogeen evolutie. De hiërofanie van de *Axis Mundi* kan daardoor worden geïnterpreteerd als een heldere representatie in ruimte en tijd van de gebouwde leefomgeving, vanwege de afbakening van de ruimte via de centrale verticaal en langs de horizontale assen van de hiërofanie van het Kosmische Kruis.

Aangezien het geometrische centrum atemporaal is en wordt begrensd door de kruisende assen, kan het overal voorkomen, zonder rechtstreekse verwijzing naar een bepaald punt in de tijd of in de ruimte. In deze hoedanigheid wordt het centrum, dwz. de *Axis Mundi*, gelijkgesteld aan de primordiale eenheid van de schepping. Aan de andere kant vertegenwoordigen de assen die vanuit het middelpunt ontspringen de verscheidenheid en meervoudigheid van de wereld als een goddelijke, door tijd geregeerde manifestatie vanwege het gebruik van menselijke coördinaten als architectonisch middel.

Een ander aspect van symmetrie is dat Gods volmaaktheid, die wordt opgeroepen en weergegeven door volmaakt samengestelde ontwerpen van gebouwen en landschappen, contrasteert met de menselijke onvolkomenheid. De mens wordt beschouwd als ondergeschikt aan goddelijke organisatorische principes. In tegenstelling tot zich sporadisch ontwikkelende stedenbouwkundige structuren kan het vier-*īwān* schema worden beschouwd als een volmaakt georganiseerd systeem dat op geometrische symmetrie is gebaseerd. Hierdoor zijn er twee tegenstellingen: enerzijds het contrast tussen de menselijke onvolmaaktheid en de goddelijke symmetrie, anderzijds het contrast tussen de quasiongestructureerde omringende stedelijke structuur en plaatsen van goddelijke aanwezigheid en verering zoals de moskee of madrasa. Daarnaast is er de asymmetrische ‘chaos’ van stedelijke structuren versus de symmetrische ‘kosmos’ die door de vier *īwāns* wordt aangeduid. De kosmos (van het Grieks κόσμος, ‘geordende wereld’) die door God is geschapen om orde aan te brengen, wordt op aarde herschapen door degene die een vier-*īwān* gebouwencomplex laat bouwen, en die op zijn beurt de rol van God op aarde vertolkt in een soort hiërofanische mimesis. Met betrekking tot de cycli

die Mekking beschrijft, kan de ‘ongestructureerde’ stedenbouwkundige structuur in het kader van de uitsluitende-insluitende gebouwde representaties met een kortere cyclus verklaard en vergeleken worden als de uitsluitende wereld, terwijl het symmetrisch gestructureerde gebouwencomplex met vier *īwāns* het allesomvattende, volmaakte paradijs aanduidt.

Het vier-*īwān* schema is gebaseerd op een geometrisch raster dat veel op het raster van de mandala lijkt. Dit verbindt het vier-*īwān* schema rechtstreeks met boeddhistische, hindoeïstische en jainistische heiligdommen die op de mandala zijn gebaseerd. Al deze bouwwerken hebben een schema van kruisende assen dat is gebaseerd op de hiërofanieën van het Kosmische Kruis en de *Axis Mundi*.

De geometrische overeenkomsten tussen de mandala en het vier-*īwān* schema zijn:

- het orthogonale symmetrische grondplan;
- het raster waarop het gebouwencomplex is gestructureerd;
- de centrale structuur en het schema met kruisende assen (met nadruk op de vier kardinale richtingen, door middel van godheden, trappen of kleuren in op mandala’s gebaseerde stoepa’s en hindoeïstische of boeddhistische tempels; of met *pishtaqs* in geval van de *īwāns*);
- de antropomorfe organische eenheid en vier windrichtingen van de wereld.

Het afgesloten rechthoekige geheel is zowel in de boeddhistische stoepa als in het vier-*īwān* gebouwencomplex gebaseerd op orthogonale symmetrie. De bepalende ruimtelijke factor van hiërofanische geometrische patronen is symmetrie. De metaforische interpretatie van architectuur zorgt voor orthogonale symmetrie met Gods volmaaktheid en transcendente zuiverheid. Binnen de islam vertegenwoordigen de rechte lijnen wellicht *tawhid*, de goddelijke eenheid en gewijde orde tussen mens en natuur. Deze orde werd gevormd door goddelijke geometrische patronen en werd uitgedrukt met wiskundige regelmatigheid.

Een ander aspect van symmetrie is dat Gods volmaaktheid, die wordt opgeroepen en weergegeven door volmaakt samengestelde ontwerpen van gebouwen en landschappen, contrasteert met de menselijke onvolkomenheid. De mens wordt beschouwd als ondergeschikt aan goddelijke organisatorische principes. Binnen de stedelijke structuren kan het vier-*īwān* schema als een volmaakt geordend systeem worden beschouwd dat is gebaseerd op orthogonale symmetrie.

Terwijl de *Axis Mundi* in de hindoetempel duidelijk wordt gerepresenteerd door het horizontale middelpunt van de mandala en door de verticaliteit van de bergachtige toren, heeft het vier-*īwān*

schema twee potentiële plaatsen voor de *Axis Mundi*. De ene ligt uiteraard in het centrum van de binnenplaats, dat het geometrische middelpunt van het gebouwencomplex en het snijpunt van de twee orthogonale assen is. De andere is de *mīhrāb*, die zich in het heiligdom bevindt. Enerzijds neemt de imam of de sjeik die de dienst leidt de functie van kosmische mens in de *mīhrāb* op zich en gaat hij daarmee een metaforische verbinding met de hemel aan. Anderzijds fungeert de gemeente in de binnenplaats als een *Axis Mundi*, die ongehinderd door architectonische elementen zoals een koepel rechtstreeks in verbinding staat met de goddelijke realiteit. Deze twee architectonische centra (het middelpunt van de binnenplaats en de *mīhrāb*) zijn te verklaren aan de hand van de hiërofanische palimpsest. Aanvankelijk was het orthogonale centrum van de middenplaats ook de locatie van de *Axis Mundi* en de allerheiligste plek. Door de opkomst van het monotheïstische gedachtegoed en de islamitische noodzaak om de *mīhrāb* in de *qibla* onder te brengen als allerheiligste plaats in het gebouwencomplex, kreeg het vier-*īwān* schema echter twee hiërofanische centra: het middelpunt van de binnenplaats, aangegeven door het waterbassin en de *mīhrāb* als allerheiligste deel van de *qibla*.

Deze schematische vergelijking tussen de hindoetempel en het vier-*īwān* schema toont de gelijkenis aan tussen de basale samenstellende delen zoals de oriëntatie via twee orthogonale assen, de situering van het heiligdom op het snijpunt, vier grote poorten, enzovoort. Hoewel er geen rechtstreeks historisch verband bestaat tussen de twee architectonische stijlen, zijn de hiërofanieën van de *Axis Mundi* en het Kosmische Kruis, van de navel van de wereld, van de heilige berg, enzovoort, in essentie dezelfde. Zij vertegenwoordigen twee architectonische tradities die beide zijn gebaseerd op dezelfde antropomorfe en fysiomorfe geloven en kosmologische ontwerpen.

Als illustratie van de orthogonale, gewijde aard van de geometrie van het vier-*īwān* schema, zijn er ook meerdere islamitische hoofdsteden geanalyseerd. Deze steden hebben allemaal een rechthoekig (vierkant in het geval van Harāt en het Parthische Marv) stadsplan dat in vier kwadranten is verdeeld door vier hoofdstraten die vier stadspoorten in het midden van elke stadsmuur met elkaar verbinden. De straten en poorten zijn langs de ideale kardinale punten gerangschikt. De straten zijn ook geplaatst binnen een geometrisch raster en volgen soms de natuurlijke loop van plaatselijke rivieren of vaarten, waarmee het beeld van het paradijs en de hiërofanie van het Kosmische Kruis versterkt wordt.

Deze steden zijn ook in het proefschrift opgenomen aangezien er zich in het stadscentrum een vier-*īwān* gebouwencomplex met kruisende assen bevindt (een paleis met vier-*īwāns*, moskee met vier-*īwāns* of madrasa met vier-*īwāns*) dat hun beeld als middelpunt van de wereld versterkt. De hoofdstad is de zetel van de heerser, die goddelijke macht uitstraalt, en is gebaseerd op een orthogonaal raster dat geanalyseerd kan worden als microkosmische representatie van de

macrokosmische wereld. De plaatsing van de heerser in het middelpunt van de hoofdstad versterkt het idee van de goddelijke oorsprong van de politieke of koninklijke macht.

Het doel van dit proefschrift is het vier-*īwān* schema te analyseren als representatie van het paradijs en van dynastieke machtsaspiraties. Het vier-*īwān* kosh-complex (twee vier-*īwān* gebouwencomplexen die tegenover elkaar zijn gebouwd) vertegenwoordigen sinds de elfde eeuw nieuwe politieke en spirituele werkelijkheden. De twee- en drievoudige kosh-complexen gevormd door vier-*īwān* gebouwen werden tot in de 19de eeuw aangelegd om de machtsaspiraties van de regerende dynastieën uit te dragen, bijvoorbeeld in Khīva, Bukhārā en Samarqand.

Het merendeel van de vier-*īwān* kosh-complexen werd gebouwd op plaatsen waar zich voorheen andere heilige bouwwerken bevonden. Als zodanig werd de locatie gebruikt in het kader van de architectonische palimpsest en bood het een nieuwe weergave van religieuze standpunten, zowel van de orthodoxe islam als van het soefisme. Sommige soefistische locaties werden gebruikt voor kosh-gebouwen van de orthodoxe islam en vice versa. Het feit dat het bouw materiaal van het ene gebouw werd hergebruikt voor een ander (kosh) gebouw is te verklaren binnen het kader van de architectonische palimpsest.

De kosh-complexen werden gebouwd op stedelijke hoofdassen die de marktroutes aangaven. Deze marktroutes waren essentieel voor de stadseconomie en werden beschouwd als de belangrijkste representatieve arena van de politieke relaties tussen plaatselijke regerende dynastieën en de groeiende economische en politieke macht van de soefistische sjeiks.

Het snijpunt van de lengteas van de tweevoudige kosh-complexen en de as van de handelsroutes vormden een nieuwe stedelijke *Axis Mundi*. Deze nieuwe *Axis Mundi* verlegde het stedelijk belang van de oude vorstelijke bouwwerken die door het vestingwerk werden begrensd naar de nieuwe niet-vorstelijke bouwwerken, bv. de kosh-complexen, die langs de nieuwe handelsroutes ontstonden. De citadel als afgesloten domein van de vorst werd vervangen door de kosh-complexen die de vorst in samenwerking met de soefistische sjeiks bij handelsknooppunten liet bouwen. De vorsten bouwden niet langer afgezonderde paleizen maar kozen in plaats daarvan voor religieuze instituten zoals moskeeën, madrassa's en *khānaqāhs* in de centra van economisch welvarende delen van de nieuwe, uitdijende steden. Deze “niet-paleisachtige” gebouwencomplexen weerspiegelden de machtsverschuivingen van het oude beeld van de vorst als enige vertegenwoordiger van God op aarde naar de vrome heerser die de steun van de multi-culturele bevolking nodig had om sociale onrust te voorkomen, de steun van de economisch invloedrijke soefistische sjeiks om de bloeiende handel en de daaruit voortvloeiende belastinginkomsten veilig te stellen, en de steun van de oelma om hun politieke ideologie (inclusief de soennitische herleving) te bevorderen. Hierbij hoort de kanttekening dat het

soefisme en de orthodoxe islam vreedzaam naast elkaar bestonden en dat tegenovergestelde stromingen heel normaal waren, gezien de hechte verbondenheid van oelema met het soefisme.

Er is getracht de oriëntatie van de *qiblas* van de belangrijke vier-*īwān* gebouwencomplexen in de steden Samarqand en Bukhārā te bepalen. Hiertoe werden in de herfst van 2006 de respectievelijke *mihrābs* met een handmatig kompas gemeten.

De kompasmetingen leidden tot de belangrijkste ontdekking van dit proefschrift, namelijk dat geen van de *qiblas* op Mekka zijn georiënteerd. Dit kan worden verklaard uit de politieke context van het *tīmūridische* rijk. Een hypothese wordt opgeworpen dat de *qiblas* van de Bībī Khānum Moskee (het belangrijkste monument dat Tīmūr liet bouwen) en de Ulugh Beg Madrasa (het belangrijkste monument van Ulugh Beg) in Samarqand op Bagdad zijn georiënteerd. Een dergelijke oriëntatie kan overeenstemmen met Tīmūr's poging om zijn rijk te affiliëren aan het Abbasidische kalifaat van Bagdad. Daarnaast hebben de twee laatstgenoemde gebouwencomplexen vrijwel dezelfde geografische oriëntatie als de Ka'ba in Mekka. Door de oriëntatie van de Ka'ba te volgen, verkrijgen de Bībī Khānum Moskee en de Ulugh Beg Madrasa in Samarqand de status van *Axis Mundi*, dwz. een kosmisch centrum van het *tīmūridische* rijk. Het rijk krijgt daarop de status van het meest vooraanstaande islamitische rijk van de 15de eeuw met Samarqand als hoofdstad, omringd door dorpen met namen van vroegere glorieuze islamitische hoofdsteden zoals Damascus, Bagdad, Caïro en Sultaniya.

De laat 14de-eeuwse vernieuwing waarbij het voornaamste heiligdom van de moskee langs de belangrijkste lengteas van vier-*īwān* moskeeën en madrasa's werd geplaatst, kan men ook verklaren als poging om het gehele gebouw te draaien naar voorbeeld van de oriëntatie van de Ka'ba. De *qibla* in het zuidwesten is daarmee 'het dichtst bij' Mekka en loopt parallel op de desbetreffende muur van de Ka'ba.

Het belangrijkste oogmerk van dit proefschrift is aantonen dat het vier-*īwān* schema werd gebruikt om politieke agenda's en vorstelijke ambities te representeren. De hiërofanische essentie is aangewend om een verbinding te leggen met het glorieuze, vorstelijke verleden door het beeld van het paradijs op te roepen via een vier-*īwān* bouwwerk. De vorst bevestigt zijn alomvattende goddelijke macht als opdrachtgever voor de bouw van een religieus gebouw gebaseerd op een paradijselijk schema, gesitueerd in het centrum van een orthogonale vorstelijke hoofdstad, dat op zijn beurt de totaliteit van de macrokosmische wereld op een microkosmische schaal representeert.